

БОГДАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ КІСТЯКІВСЬКИЙ ТА ЙОГО ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ

У статті аналізується науковий внесок українського соціолога права Б.О.Кістяківського та актуальність його робіт в сучасних реаліях України. Розглядаються праці дослідника та становлення його політико-правових поглядів, що відбулось на зламі XIX-XX століття.

Ключові слова: Б.О.Кістяківський, соціологія права, правова держава, народне представництво, Комісія по виучуванню звичаєвого права, політична філософія, державна влада.

Українська, як і будь-яка еліта, є особливою категорією населення, котру без перебільшення можна назвати совістю нації. Вітаючи передовий досвід людства, представники еліти шанують своє історичне коріння, свою національну культуру, історію, мову, внаслідок чого відрізняються від інших непохитною громадянською позицією. Своїми надбаннями та досвідом вони вносять найбільше перлин у розбудову національної держави, долучаючись таким чином до загального розвитку культури та науки світового прогресу взагалі.

Однак, на відміну від інших еліт, українська має свою специфіку, зумовлену історичними особливостями вітчизняного політико-правового розвитку. Внаслідок досить тривалого існування українських земель під юрисдикцією інших країн, кращим представникам нашої держави доводилось відстоювати свої ідеї у режимі не лише ідеологічного, але й національного протистояння. Як зазначав Д.І.Антонович, Україна мало коли перебувала в стані оптимального (чи просто нормального) національно-культурного розвитку, більше ж – у стані боротьби за національно-культурне виживання, яка протягом всього XIX ст. зосереджувалась на проблемах мови, літератури, школи, мистецтва, історичного самовизначення. Це впливало на

теоретичну модель національної культури та історії [1, с. 12]. Однак, за умов тотальної денаціоналізації, вітчизняна еліта не лише збагатила світову культурну скарбницю, але й була важливим, якщо не вирішальним чинником української національної само ідентифікації.

Говорячи про чинник цивілізаційного поступу нашої держави, варто зауважити, що по-перше, багато представників української національної еліти, своїми працями випередили час, відкривши та обґрунтувавши нові наукові ідеї та явища. По-друге, будучи впливовим чинником українського цивілізаційного поступу, вітчизняна еліта мала авторитетний вплив на інші наукові школи. Однак, внаслідок тривалого перебування українських земель у складі інших країн, лишається тенденція ототожнення кращих представників нашої науки, культури, літератури, юриспруденції, педагогіки, з іноземною елітою, не зважаючи на їх стрункі політико-національні переконання. У цій ситуації важливо не вдаватись до двох крайностей, оскільки, як штучний поділ політико-правової спадщини, так і ототожнення кращих представників української еліти з іноземцями в однаковій мірі є недолугим явищем. Також варте уваги, що далеко не всі вітчизняні науковці визнаються першовідкривачами у своїй сфері. Класичним прикладом чого є ситуація з істориками Давньої Русі Л.Д. Черепніним та його попередниками В.І.Довженком та М.Ю.Брайчевським, прихильниками концепції державного феодалізму[2].

Всі ці моменти повною мірою стосуються видатного українського правника, філософа, соціолога, громадського діяча, одного з організаторів Академії наук України, дійсного члена Комісії для виучування звичаєвого права та Комісії для виучування історії західно-руського та українського права та нащадка славної родини українських правників, Богдана Олександровича Кістяківського. Його напрацювання в галузі соціології права, як нового напрямку юридичної науки, правової держави та народного представництва не втрачають актуальності й понині. Вчений всебічно досліджував суспільні явища, обґрунтовуючи пріоритет суспільства над

державою, а не навпаки (теза, що в майбутньому вважатиметься основним постулатом правової держави). Твори вченого, перекладені багатьма мовами світу, нині вивчаються у провідних університетах світу поряд з роботами Г.О.Гегеля, М. Вебера та інших філософів й соціологів.

Вражає багатогранність та послідовність цієї непересічної особистості, його постійне прагнення до самовдосконалення та самоосвіти. Богдан Олександрович володів кількома іноземними мовами, навчався у провідних Європейських університетах, Берлінському, Паризькому, Страсбурзькому. Його докторська дисертація «Суспільство та індивідуальність», захищена у Страсбурзькому університеті, дістала високу оцінку в німецькій філософській літературі. Крім іншого, Б.О.Кістяківський консультував відомого німецького політолога та соціолога Макса Вебера щодо написання праці про політичні партії Росії, сам же Вебер зазначав, що саме завдяки роботам Кістяківського йому вдалося зрозуміти суть цих партій та їх політичні програми.

Перш ніж сформувати власну концепцію правової держави та написати свої твори з філософії та соціології права, Б.О. Кістяківський пройшов складний шлях випробувань та практичного пізнання суспільної проблематики. Можливо, саме тому дослідник принципово відрізняв філософське пізнання суспільства від спеціально-наукового [3, с. 9-24]. Інтерес до суспільних процесів та закономірностей не обмежувався суто філософією чи догмою. Ідею загального блага, в котрій Б.О.Кістяківський вбачав головне призначення держави, вчений розглядав у практичному вимірі, переймаючись проблемами України.

Пік творчості Богдана Олександровича припадає на злам XIX-XX століть, коли передові ідеї щодо покращення народного життя та роздуми про роль у цьому держави й права хвилювали багатьох видатних сучасників. Критичне світосприйняття та життєва позиція дослідника були вкрай незручними для офіційної імперської ідеології. За організацію гуртка з української мови та літератури Б.О. Кістяківський був виключений з Другої

Київської гімназії, за організацію київського марксистського гуртка серед учнів та студентської молоді, куди ввійшли А. Луначарський, М. Бердяєв, був виключений з Київського Університету святого Володимира. Небайдужість до проблем тогочасного суспільства відтворилась у працях дослідника.

Назви його робіт говорять самі за себе – «Ідея рівності з соціологічної точки зору», «Реальність та об'єктивність права», «Право як соціальне явище», «Сутність державної влади», «Безперервність правового порядку», «Криза юриспруденції й дилетантизм у філософії». Не важко помітити, що в цих дослідженнях знаходили відгук знакові події кінця ХІХ – початку ХХ століття. Наприкінці ХІХ століття з 1890 року в Російській імперії розповсюджується так званий «легальний марксизм», досить привабливе вчення, завдяки ідеям демократичних свобод, еволюційного реформування суспільства, котре за тридцять років селянської реформи, так і не змогло дійти якогось прийняттого шляху подолання тривалої кризи.

Б.О.Кістяківського захопився цими популярними серед наукового бомонду ідеями, його іноді вважають основоположником марксизму в Україні. Дослідник листувався з емігрантами-революціонерами, зберігав, перекладав на українську мову й розповсюджував нелегальну літературу, встановив зв'язки з польськими марксистами та петербурзькими марксистами на чолі з Петром Бернгардовичем Струве. Очолював разом з М.О. Бердяєвим та М.О.Булгаковим київський відділ «Союзу звільнення». Робота Богдана Олександровича «Ідея рівності з соціологічної точки зору», що виходить друком у 1900 році, була закономірним підсумком цієї роботи, котра містила обґрунтовану позицію автора щодо названої проблематики.

Так, у процесі практичної діяльності Б.О.Кістяківський популяризував новий напрям правничої науки - соціологію права, що наразі є досить актуальним на пострадянському науково-освітньому просторі. В соціології права дослідник вбачав науку, що здатна наблизитись до адекватного пояснення феномену влади й способів функціонування такої у державі. У 1910 році як результат тривалих наукових пошуків з'являється епохальна

монографія «Право як соціальне явище». Співпрацював з відомими російськими соціологами С.А.Муромцевим та М.М.Ковалевським. Нині визнаним є вплив ідей Б.О. Кістяківського на філософію російського лібералізму, що підтверджують сучасні російські дослідники. Зокрема, професор І.Д.Осипов вважає Б.О.Кістяківського одним із творців політичної соціології, філософії політики як нового напрямку суспільствознавства, метою досліджень якого було захистити ідею правової держави в умовах революційної кризи та показати можливість правового суспільства [4, с.108-109].

Праця «Сутність державної влади» з'являється у 1913 році, коли вчений на знак протесту проти відміни університетської автономії, залишив Московський державний університет, де читав лекції на юридичному факультеті, і переїхав до Ярославлю. Робота «Криза юриспруденції й дилетантизм у філософії» була опублікована під час загальної напруги, що супроводжувала переддень Першої світової війни. Є щось знакове в тім, що навіть дисертацію на ступінь доктора державного права у Харківському університеті Б.О.Кістяківський захистив у лютому 1917 року, майже під час революційних подій.

При цьому дослідник не обмежував коло своїх професійних інтересів суто науковими кабінетними питаннями. Богдан Олександрович відносився до тих мислителів, котрі в круговерті світових прогресивних ідей не забували про святість власної культури. Дослідника бентежили великоросійські шовіністичні настрої, що посилились серед російської інтелігенції після кризи 1907 р. Користуючись своїм авторитетом та повагою серед російських лібералів, Богдан Олександрович намагався зменшити поширення цих ідей, однак, небажання росіян визнавати демократичні й конституційні права за багатонаціональним населенням імперії розчарували вченого. Він не вагаючись цілковито розриває з колишнім колегою П.Б.Струве, котрий будучи прихильником ідеї «Великої Росії», заперечував право народу на самоврядування.

Плекаючи свій ідеал правової держави, вчений розумів необхідність підвищення рівня правової культури населення, зокрема, громадської і соціальної відповідальності, повазі до закону, своїх та чужих прав. При цьому Б.О. Кістяківський з великою повагою ставився і до народної правосвідомості, системи правових цінностей українського суспільства, розуміючи, що без дослідження та розуміння таких, будь-які просвітницькі зусилля будуть марними.

Будучи академіком ВУАН по кафедрі державного адміністративного і міжнародного права та по кафедрі соціології, дослідник входив до складу Комісії для виучування звичаєвого права та Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, правничо-термінологічної комісії та інших установ. Важливо зазначити, що увага до звичаєвого права як суто народного явища, обумовлювалась, крім іншого, питанням розбудови майбутньої правової системи України, що постало на порядку денному у 1917 році, після повалення самодержавства [5, с.50].

Працівники Комісії, будучи освіченими науковцями, котрі володіли кількома мовами, вивчали вітчизняні та зарубіжні теоретичні та практичні напрацювання із зазначеної тематики та її методології. Концепція розбудови українського права базувалась на всебічному дослідженню та глибокому аналізі численних ідей та розробок, що були відомі на той час.

Комісія для виучування звичаєвого права лишила нащадкам чотири збірки праць. Робота в цих двох комісіях передбачала не лише складання програми по збиранню матеріалів із звичаєвого права чи бібліографії праць по зазначеній тематиці, але й зібрання матеріалів живого звичаєвого, що ілюстрували особливості українського народного права розуміння [6, с. 120-121]. Для цього необхідно було робити науково-практичні розвідки по містам та селам України, працювати у архівах місцевих волосних судів, розглядаючи та систематизуючи вироки, договори, залучати до цієї роботи бажаючих. Така робота велась за умов, коли на етнічній території України воювали п'ять лише офіційно визнаних армій.

Усвідомлюючи важливість освіти в загальній системі розбудови національної державності, Б.О.Кістяківський співпрацював з М.П.Василенком і В.І.Вернадським у здійсненні реформи вищої освіти і наукових установ в Україні. Таке ставлення до власного коріння, до нагальних питань народного життя могло означати лише одне – особа ідентифікує себе як українець, котрий покладає всі сили на національне відродження. Присвятивши цьому своє життя, Богдан Олександрович і помер під час поїздки до генерала А.І.Денікіна, куди рушив разом з президентом Академії наук України В.І. Вернадським щоб відстояти права Академії Наук України.

Науковий доробок Б.О.Кістяківського є досить багатим та передовим як для початку ХХ століття - вчений виводить основні принципи правової держави, такі, як принцип обмеження державної влади, принцип підзаконності державної влади і принцип народного представництва. На думку вченого, завдання й цілі держави полягають в забезпеченні солідарних інтересів людей, тобто, загального блага [7, с. 470].

Б.О. Кістяківський усвідомлює державу суто як правовий інститут. Свій державно-правовий ідеал, котрим є правова (конституційна) держава, дослідник обґрунтовує аналізуючи та критикуючи відомі типи держав, античну, феодально-вотчинну та абсолютно-монархічну. На думку вченого, лише держава, врегульовану правовими нормами, конституційна держава і відрізняється від інших попередніх типів держави, які черпали свою силу і знаходили своє виправдання і в інших явищах, окрім права. [8, с. 441].

У античній державі, на думку Б.О.Кістяківського, наявність рабства заперечувала сам принцип права. Феодально-вотчинний тип характеризувався складною системою особистої залежності, що ставила селян у безправне становище. Не кращої думки дослідник був і стосовно абсолютної монархії, котра базувалась не на праві, а на теократичних ідеях і проти якої була спрямована його громадська діяльність [9, с.441].

Приклад абсолютної монархії – Російської імперії, політико-правову систему якої не могла реформувати навіть спроба скликати перший представницький орган у особі Державної думи (всього їх було чотири), очевидно вражав Б.О.Кістяківського. Маючи можливість навчатись та працювати у європейських країнах, Б.О.Кістяківський не лишався осторонь тих процесів, що розгортались у відповідному регіоні, спостерігав, порівнював, робив нотатки. На зламі XIX-XX століття більшість європейських країн вже були конституційними та парламентськими, перший представницький орган у Російській імперії з'явився у 1905 році [10]. Порівнюючи імперію з європейськими країнами, в яких представницькі інституції на кшталт парламенту, кортесів, сеймів чи генеральних штатів нараховували сторіччя, дослідник наголошував, що від форми держави залежить і природа влади. Б.О. Кістяківський зазначав, що природа влади є різною, на противагу абсолютно-монархічній, у конституційній державі влада набуває правового характеру. Саме у правовій державі, на думку дослідника, влада обмежена і підзаконна, а окремі її органи, як і сам правопорядок, організуються за допомогою самого народу.

Право дослідник розглядав не лише як сукупність юридичних норм, а насамперед як сукупність юридичних відносин, внаслідок чого таке розумілось дослідником у кількох значеннях. Це певною мірою згладило протиріччя між різними школами права, і було внеском Б.О. Кістяківського до відомої і популярної нині концепції правового плюралізму. Дослідник визначив державно-організаційне, соціологічне, психологічне та нормативне значення права як самостійні та рівноцінні категорії, котрі потребують вивчення та розробки.

Говорячи про право у державно-організаційному значенні, вчений робить акцент на державній забезпеченості та гарантованості правових норм. Соціологічне розуміння права, на думку дослідника, відкидає державний диктат, натомість базується на розумінні солідарних інтересів, їх узгодженні, задля чого закони держави мають базуватись на основі існуючих

правовідносин, з урахуванням внутрішніх та міжнародних прецедентів. У психологічному значенні права Б.О.Кістяківський вбачає відчуття законності, а самі закони, на його думку, то є закріплена сукупність обов'язків, що мають імперативно-атрибутивний характер. Говорячи про закони держави, як сукупність норм, що містять в собі ідеї про належне, і визначають зовнішні відносини людей між собою, дослідник визначав нормативне поняття права.

Відзначаючи важливість конституційних законів у функціонуванні правової держави, Б.О.Кістяківський звертав увагу на роль народного представництва, як гарантії підзаконності діяльності органів держави та реалізації відомих прав особистості. Вчений підкреслив, що як за своєю історичною роллю, так і за своїми організацією й функціями, народне представництво на конкретному етапі розвитку держави є основним елементом здійснення панування права в сучасній державі. Завдяки йому вся її діяльність регулюється правовими нормами і підпорядковується народній правосвідомості.

Розуміючи важливість цього питання, Б. О. Кістяківський присвятив йому одну з глав основної праці з теорії державного права “Значення народного представництва для здійснення панування права в сучасних державах”. “Народ як правовий союз, - зазначав учений, - відіграє в житті держави двояку роль: з одної сторони, народ як орган держави, який створює шляхом виборів один з вищих органів влади – народне представництво є суб'єктом влади, з другої сторони, він підпорядкований установленим органам влади, а тому він становить водночас і об'єкт державної влади. Ці дві державно-правові властивості народу особливо визначально розрізняються у державах, де визнаються принципи народного суверенітету” [11, с. 531]. У них народ якоюсь мірою залучений до влади, адже народні представництва є виразниками волі народу, в їх постановах повинна виражатися народна правосвідомість. Відтак, Б.О.Кістяківським на порядку денному була поставлена проблема народного суверенітету в українському контексті.

Головна, на думку Б.О.Кістяківського, його праця «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права», яку дослідник написав у останні роки свого життя та вважав головною книгою, що підсумувала наукові дискусії початку ХХ століття, нині не видана, оскільки її рукопис було знищено пожежею. Було надруковано лише невеличкий фрагмент праці.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків. По-перше, описані вище наукові доробки Б.О.Кістяківського про правову державу, значення конституційних законів, про народний суверенітет як повновладдя народу, на сьогоднішній день потребують належної уваги не лише у вузькофаховому контексті філософії та соціології права, а й у галузі практичної правотворчості. Важливо не лише знати про життя та творчість видатного вченого, але й втілювати його практичний досвід – перш ніж пропонувати (чи приймати) писаний закон, переконатись у його відповідності народним уявленням про справедливість. Говорячи про народоправство як основу правової держави, Б.О.Кістяківський, досліджував народні уявлення задля запобігання їх колізії з писаним законодавством. По-друге, Б.О.Кістяківський, всупереч поширеній думці з російськомовної наукової літератури, є українським вченим, про що свідчить весь його життєвий шлях.

І нарешті, говорячи про цінність наукового доробку Б.О. Кістяківського, прикро констатувати, що вітчизняні підручники з теорії та історії держави і права, посилаючись на досвід та концепції зарубіжних вчених, мало віддають належної уваги працям дослідника (та й інших вітчизняних фахівців), передові ідеї якого не лише випередили час, але й складають теоретичну основу нинішньої концепції правової держави в Україні. На наш погляд, прізвище видатного українського соціолога права та його роботи мають бути відомі українцям, починаючи з шкільної та студентської лави і закінчуючи всіх небайдужих, особливо тих, хто має пряме відношення до розробки вітчизняного законодавства. Відтак, українським сучасним науковцям при укладанні підручників, посібників, методичних розробок з правознавства, а

також історії, філософії та соціології права, варто включити до змісту навчального матеріалу інформацію про Б.О Кістяківського, щоб підрастаюче покоління знало про власну наукову еліту та пишалось такою.

Використані джерела:

1. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича/Антонович Д.В. – К.: «Либідь», 1993. – 592 с.
2. Російський вчений Черепнін Л.Д. з 1953 року вважається автором концепції державного феодалізму, не дивлячи не те, що трьома роками раніше, у 1950 році її озвучили українські вчені Довженок В.І. та Брайчевський М.Ю. На цей факт звертає увагу сучасний російський дослідник Горський А.А. у своїй монографії «Русь. От славянского расселения до Московского царства». – М.: «Языки славянской культуры», 2007. – С.97. (прим. автора)
3. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. –СПб. : Рус. христиан. гуманитар. ин-т, 1998. – 800 с.
4. Осипов И.Д. Философия русского либерализма (XIX-начало XX в.) / Игорь Дмитриевич Осипов. – СПб. : Издательство С.- Петербургского ун-та, 1996. – 192 с.
5. Юридична освіта і наука в Україні. – К., 1992. – С.50
6. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у києві до 1 січня 1020 р. – К., 1920. – С. LXII/Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст. За ред. І.Б.Усенка. – К.: «Наукова думка», 2006. – 279 с.
7. Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. – 1906. – Кн. 85. – С. 469-507.
8. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б.А. Кистяковский. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В.В. Сопова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 415–571.

9. Там само.

10. Державна дума Російської імперії заснована Маніфестом царя Миколи II від 6 серпня 1905 року, перше ж скликання відбулось у 1906 році (прим. автора).

11. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б.А. Кистяковский. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В.В. Сопова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 415–571.

Bogdan O. Kistiakivsky, his views in politics and law

An article by Larysa A. Kushynska

The article presents the scientific contribution by Ukrainian law sociologist Bogdan O. Kistiakivsky through reviewing the relevance of his works in the modern realities of Ukraine. It considers the researcher's works and the formation of his political and legal views at the turn of the XIX-XX centuries.

Key words: Bogdan O. Kistiakivsky, sociology of law, rule of law state, popular representation, the Commission for Customary Law Studies, political philosophy, state power.